

Ontleend aan:

***Humanisme in beeld
Een onderzoek naar daadwerkelijke
affiniteit met het humanisme***

Drs. Rob Lammerts
Drs. Susan Hakvoort
m.m.v.
Prof. dr. Hans Boutellier en
Prof. dr. Peter Derkx

Verwey-Jonker Instituut, Utrecht
September 2004, p. 17-22.

2.1.1 Kenmerken van modernisering

De afgelopen vijftig jaar is er in de Nederlandse samenleving veel veranderd (Van der Loo & Van Reijen, 1997). Van 1920 tot circa 1960 was Nederland een verzuilde samenleving. De bevolking was overwegend godvruchtig en in scherp van elkaar afgebakende segmenten (zuilen) verdeeld. Het leven verliep volgens conventionele en vaste lijnen. Sindsdien heeft het behoudende, statische grijs van toen plaatsgemaakt voor de veel dynamischere en uitgelaten zelf-expressie van nu. Het leven is niet alleen in geografisch, maar ook in economisch en sociaal opzicht grenzeloos geworden. Het inzicht dat het leven beïnvloedende gebeurtenissen niet afgeschoven kunnen worden op hogere machten, maar het gevolg zijn van door de mens zelf gemaakte keuzes is meer en meer verspreid geraakt. De hedendaagse mens leeft niet langer vanuit vaste overtuigingen en automatische vanzelfsprekendheden, maar balanceert voortdurend op het snijpunt van allerlei alternatieven en mogelijkheden. Door sommigen wordt de huidige samenleving 'posttraditioneel' genoemd. Tradities worden voortdurend afgetast en onderzocht op hun waarde en worden continu bijgesteld en veranderd in het licht van geactualiseerde inzichten. De Duitse socioloog Beck (1986) ziet hierin het ontstaan van een geheel nieuwe vorm van modernisering, namelijk reflexieve modernisering. Daarmee doelt hij vooral op het verschijnsel dat de grondslagen van de moderne samenleving, zoals de sociale verbanden van familie en gezin, staat en religie, hun vanzelfsprekendheid verliezen en zelf het object van modernisering worden.

In deze paragraaf wordt eerst een beeld geschetst van moderniseringsprocessen in het algemeen, waarna geprobeerd wordt inzicht te geven in deze processen zoals die zich specifiek tijdens de afgelopen vijftig jaar in Nederland hebben voorgedaan. Daarbij sluiten we aan bij de analyse van Van der Loo en Van Reijen (1997). Hun analyse wordt ondersteund door onder meer het werk van sociologen als de reeds aangehaalde Beck en Giddens (1990; 1991). Het is onmogelijk om hier een compleet en genuanceerd beeld te geven, maar getracht wordt de algemene lijnen aan te geven

die relevant zijn voor dit onderzoek. Het doel hiervan is het verkrijgen van een referentiekader waarmee de uitkomsten van het onderzoek nader kunnen interpreteren.

Modernisering is volgens Van der Loo en Van Reijen niet op te vatten als één specifieke verandering, maar als een hele kluwen van onderling met elkaar verweven transformatieprocessen die in Nederland hun oorsprong hebben in de zeventiende eeuw. Deze auteurs stellen dat het moderniseringsproces gekenmerkt wordt door vier centrale, onderling samenhangende kenmerken. Het gaat om: differentiatie, rationalisering, individualisering en beheersing.

1 Met 'differentiatie' doelen deze auteurs op de splitsing van een oorspronkelijk homogeen geheel in delen met ieder een eigen karakter en samenstelling. De delen zijn telkens meer gespecialiseerd in de vervulling van bepaalde functies. Het gevolg van deze opsplitsing is echter dat de verschillende delen steeds meer op elkaar aangewezen zijn. De keerzijde van verzelfstandiging is dan ook de groei van onderlinge afhankelijkheid. Differentiatie heeft onder meer tot gevolg dat moderne intermenselijke relaties afstandelijk, complex en veranderlijk zijn. De moderne samenleving bestaat uit talloze individuen en gespecialiseerde instanties, die zich weliswaar uitsluitend op de taken richten, maar die toch op een of andere manier met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk zijn. Moderne mensen moeten ook veel meer energie steken in de door hen gewenste relaties. Het sterker wordende besef van onderlinge afhankelijkheid leidt ertoe dat mensen beseffen dat het noodzakelijker wordt om het gedrag op elkaar af te stemmen. Differentiatie mag dan tot gevolg hebben dat de verschillen tussen leden van een groep steeds groter worden en er sprake is van pluralisme, maar tegelijkertijd worden verschillen tussen groepen door de onderlinge afhankelijkheid steeds kleiner. Er ontstaan nieuwe sociale verbanden en een andere vorm van solidariteit.

2 Het tweede door Van der Loo en van Reijen genoemde kenmerk van modernisering is rationalisering. Dit duidt op het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling deze voorspelbaar en beheersbaar te maken. Het idee ontstaat dat door middel van de daartoe geëigende middelen en berekeningen, systematisch concrete doelen bereikt kunnen worden. Individuen worden zo makers van een levensplan. De wereld wordt steeds meer als maakbaar beschouwd, transcendente werkelijkheid en religie verdwijnen naar de achtergrond en nemen andere vormen aan. Dit heeft ook tot gevolg dat de zin van het leven en de moraal niet meer vooraf gegeven zijn, maar door de mensen zelf bepaald moeten worden. Mensen gaan steeds meer controle uitoefenen op de wereld en zichzelf.

De wijdverspreide kennis en technologie die met rationalisatie gepaard gaan leiden in bepaalde opzichten tot eenwording en homogenisering. Dit geldt

ook voor moraal en zingeving, ook deze worden algemeen en vrijblijvend omdat ze niet meer gebaseerd zijn op traditionele instituties of sectoren. Dit heeft echter ook een tegenbeweging opgeroepen van fragmentatie die aanleiding geeft tot aandacht voor het specifieke, unieke en bijzondere. Men spreekt ook wel over reflectieve moderniteit. Kenmerkend hiervoor is dat bijna alle instituties en gedragingen die de mens kent en aan de dag legt, onderwerp zijn van continue en diepgaande reflectie. Mensen maken steeds meer bewuste keuzes. Met name op het gebied van existentiële levensvragen nemen mensen steeds meer het heft in handen en proberen los van bestaande instituties eigen verantwoordelijkheid te nemen. Zo ontstaan ook nieuwe sociale bewegingen.

3 Als derde kenmerk wijzen Van der Loo en Van Reijen op individualisering, ofwel het toenemend besef van eigen identiteit en de behoefte dit besef om te zetten in zelfstandige manieren van denken, doen en voelen. Identiteit is steeds minder een afgeleide van de collectiviteit waar men deel van uitmaakt maar meer een project, een complex van opvattingen over wie men is, dat geconcretiseerd wordt in handelingspraktijken en dat op basis daarvan steeds opnieuw op zijn waarde wordt bezien. Steeds meer mensen geven de voorkeur aan zelfontplooiing, zelfstandigheid en privacy, terwijl een volgzzaam leven vanuit bepaalde tradities meer en meer wordt verlaten. In de traditionele samenleving waren individuen onlosmakelijk verbonden met de collectiviteit waartoe zij door hun geboorte behoren. In de moderne samenleving zien mensen zichzelf vooral als eenlingen, die in principe onafhankelijk van anderen hun levenskoers uitstippelen. Moderne mensen streven vandaag de dag naar het zelf kunnen beslissen, een opwindend leven leiden, iets in het leven bereiken, zich persoonlijk ontwikkelen en ervan genieten zolang het nog kan. Door het lossen komen te staan van de sociale omgeving kunnen individuen van meer omgevingen tegelijk deel uit maken. De sociale omgeving heeft vaak slechts tijdelijke invloed. Deze invloed kan sterk en dwingend zijn, maar wordt minder op het moment dat het individu van sociale omgeving verandert.

Volgens Beck (1986, p. 199) "(werden) die Individuen innerhalb und außerhalb der Familie zur Akteur ihrer marktvermittelten Existenzsicherung und der darauf bezogenen Biographieplanung und -organization". Volgens sommigen is individualisering daarom te zien als een negatieve ontwikkeling en niet gespeend van risico's, omdat het individu overgeleverd wordt aan het 'isolement van het innerlijke wezen' of omdat men denkt dat het individu geen raad zal weten met die nieuwe vrijheid. Anderen zien het zich losmaken van knellende banden als een positieve ontwikkeling en denken dat individuen zeer goed in staat zijn met die nieuwe vrijheid om te gaan en te kiezen uit het enorme aanbod aan waarden, normen en betekenissen in de moderne samenleving. Individualisering is volgens hen ook niet alleen 'vrijheid en blijheid'. Zelfontplooiing en tastenderwijs zoeken

naar nieuwe verantwoordelijkheden jegens natuur, anderen en zichzelf gaan geheel hand in hand.

Maar de paradox van individualisering is dat mensen weliswaar denken steeds vrijer en onafhankelijker te zijn, maar in werkelijkheid juist voortdurend bezig zijn zich te conformeren doordat de moderne cultuur daartoe dwingt. Stuurman (1985) beschreef dit verschijnsel als volgt: "De moderne gezinspolitiek van de Keynianaanse verzorgingsstaat werkt niet door verboden en bevelen, maar laat het 'vrije individu' door middel van psychologische en agogische technieken zelf 'verantwoordelijkheid' nemen voor de 'juiste' invullingen van de norm." Concrete afhankelijkheden hebben plaatsgemaakt voor de anonieme en diffuse afhankelijkheid van 'apparaten', 'structuren' en 'systemen'. De mens denkt een bevrijd individu te zijn, maar in feite heeft hij weinig te kiezen. Dat hij zich als zelfstandig kiezend individu manifesteert is bijvoorbeeld geen onderwerp van autonome keuze, maar inherent aan het bestaan in de posttraditionele samenleving.

4 Het vierde centrale kenmerk is domesticering. Daaronder verstaan Van der Loo en Van Reijen het steeds meer kunnen beheersen en toepassen van biologische en natuurlijke fenomenen en processen en de toepassing daarvan in het productieproces. In de moderne samenleving is de verhouding tussen mens en natuur radicaal gewijzigd. Mensen leven steeds minder in een natuurlijke en steeds meer in een gecreëerde of kunstmatige omgeving. Onderscheid maken tussen natuur en cultuur wordt daardoor steeds moeilijker. Beheersing van bepaalde natuurkrachten betekent geenszins dat mensen niet meer afhankelijk zijn van die natuurkrachten. Het betekent wel dat door het verdwijnen van het directe contact met die natuurkrachten deze afhankelijkheid steeds minder merkbaar is geworden. Daardoor wordt deze ook wel eens vergeten. Het schijnbaar onafhankelijker worden van de krachten van de natuur en van het lichaam gaat gepaard met het ontstaan van nieuwe afhankelijkheden. Zo is de mens steeds afhankelijker geworden van de technologische beheersingssystemen. Daarnaast is ook de afhankelijkheid van andere mensen en van het eigen gedrag toegenomen. Bijgevolg leidt domesticering niet alleen tot een gewijzigde houding in de relatie tot de natuur en het lichaam, maar ook tot veranderingen in de aard van de menselijke betrekkingen, alsmede in de aard van de beheersing van de eigen driften en emoties en uiteindelijk ook tot veranderingen in de mens zelf. Beheersing van lichaam en natuur kan niet los gezien worden van de beheersing van sociale en psychische processen. Ze leidt ook tot een noodzaak van coördinatie van het sociale handelen en tot een hogere mate van zelfdiscipline bij mensen.

2.1.2 De weerslag van de kenmerken van modernisering in Nederland

De bovenstaande beschrijving van modernisering tekent zich ook af in Nederland in de laatste vijftig jaar. Verschillende onderzoekers op het gebied van sociale

en maatschappelijke ontwikkelingen constateren een omslag in de jaren vijftig en zestig in Nederland en zien in deze periode de moderniseringsprocessen versnellen (Van Eijl, 2001; Bax, 1990). Kenmerkend voor de laatste vijftig jaar zijn de verandering van een plattelandssamenleving via een geïndustrialiseerde naar een dienstverlenende samenleving. Bij deze overgang horen rationalisatie en domesticatie als belangrijkste kenmerken. Deze ontwikkeling ging gepaard met een sterk stijgende welvaart, waardoor de opbouw van de verzorgingsstaat mogelijk werd, sterk toegenomen onderwijsmogelijkheden en een stijging van het onderwijsniveau. Dit heeft een nauwelijks te onderschatten invloed gehad op de sociale en culturele ontwikkeling in de tweede helft van de vorige eeuw. Tijdens de eerste generatie na de oorlog veranderde de opvatting 'God heeft de verschillen tussen de standen gewild' in gelijke kansen, die alleen nog maar gegrepen hoefden te worden. Egalisering van grote (inkomens)verschillen was ook kenmerkend tot het begin van de jaren tachtig, mede door het op nivellering gerichte overheidsbeleid. Democratie en politiek heeft grote invloed gehad op de omslag van een traditionele naar een moderne samenleving (Van Eijl et al., 2001). De veranderingen in industrialisatie, welvaart, de daardoor mogelijke verzorgingsstaat, toenemende gelijkheid en stijging van onderwijsniveau worden ook door Bax (1990) gezien als belangrijkste en opvallendste ontwikkelingen in Nederland na de vijftiger jaren van de vorige eeuw. In het sociale denken ontstond op de golven van deze ontwikkelingen een enorme omslag, meestal aangeduid als de ontzuiling. De collectieve ideologieën verloren aan betekenis en secularisering trad op. De absolute van het gezag van God en zijn gezagsbereik zijn samen met het aantal aanhangers hiervan sterk teruggelopen. Dit betekent niet dat materialisme en atheïsme nu overheersend zijn, maar veeleer dat een vaag transcendentiegeloof als meerderheidssentiment in de plaats is gekomen van georganiseerd christendom (Van Eijl et al., 2001).

Over de gevolgen van de secularisering voor normen en waarden zegt Bax (1990) dat ontzuiling niet tot gevolg heeft gehad dat deze niet meer bestaan, maar dat het aantal waaruit men kan kiezen vergroot is en dat ze een veel groter bereik hebben. Ze veranderen voortdurend, zijn diffuus en kunnen min of meer inconsistent zijn. Ze omvatten niet meer alle normen en waarden van een sociale collectiviteit. Ook volgens Broens et al. (1991) is er door de afbrokkeling van de traditionele sociale verbanden een veel groter scala aan keuze- en handelingsvrijheden ontstaan en een veelvormigheid aan leefstijlen, die zowel in tijd als ruimte sterk kunnen variëren niet alleen tussen individuen maar ook in het leven van één individu. Individualisatie en fragmentatie traden op. De aanwezigheid van de verzorgingsstaat heeft een belangrijke rol gespeeld in individualisering, omdat deze mensen minder afhankelijk maakte van elkaar, een vangnet bood en relatieve zekerheid gaf.

Een opvallende ontwikkeling zijn ook de veranderingen in de levensloop. In de jaren vijftig was

de verwachting te trouwen op jonge leeftijd en kinderen te krijgen. Pas door het sterven van de huwelijkspartner kwam er een einde aan het huwelijk. Geboortebepaling bestond nog niet en het grote aantal kinderen was vaak een aanslag op de gezondheid van de vrouw. De zorg voor man en kinderen nam het grootste deel van haar tijd in beslag. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de keuzemogelijkheden veel groter. Het traditionele gezinsverband is niet meer vanzelfsprekend. Er zijn talloze vormen van samenleven, huwelijk en voortplanting zijn losgekoppeld en echtscheiding is een fenomeen dat sterk in aantal gegroeid is. De duur van de jeugd is verlengd door de langere schoolperiode en samenwonen als tussenfase tussen jeugd en trouwen is heel normaal. Het gezin als onderhandelingshuishouden is in opkomst. De jeugd is veel nadrukkelijker in de samenleving aanwezig. Door deze veranderingen is ook de samenstelling van de bevolking veranderd. Door het kleinere aantal kinderen treedt vergrijzing op. Iets anders dat bijdraagt aan de veranderde samenstelling en dat een relatief nieuw fenomeen is, is immigratie.

De ontwikkelingen hebben ook een emancipatorisch karakter. Het individu komt op, los van traditionele instituties en verbanden. Emancipatie van vrouwen vond en vindt plaats. Vrouwen kregen steeds meer dezelfde scholing als mannen en werden steeds meer tot de arbeidsmarkt toegelaten. Het kostwinnersprincipe verloor langzaam aan terrein, maar bestaat nog steeds. Gelijk loon voor gelijke arbeid werd als principe geaccepteerd. Leidinggevende vrouwen zijn echter ook aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog zeldzaam. Emancipatie is ondertussen een officiële beleidsdoelstelling geworden.

De wetenschap en de wetenschapsfilosofie maakten eveneens een sterke ontwikkeling door. Aan het begin van de vijftiger jaren geloofde men nog in de volstrekte zekerheid van de wetenschap. Die overtuiging werd opgevolgd door het falsificionisme, hetgeen in de laatste twee decennia opgevolgd werd door een ontkenning van elke zekerheid (Van Eijl et al., 2001). Wetenschap staat in het teken van beheersen en ordenen van de natuur, is dus een uiting van rationalisatie en domesticatie. Deze ontwikkelingen in de wetenschap zijn één van de aanwijzingen dat de laatste twee decennia een afvlakking van de moderniseringsontwikkeling optreedt. Er ontstaan ook steeds meer tegenbewegingen. Felling (2004) constateert in zijn onderzoek dat de afgelopen 25 jaar de processen van individualisering zich slechts geleidelijk voltrokken.

De nadelen van de stormachtige ontwikkelingen worden zichtbaar. Er valt meer te kiezen dan ooit, maar wel in een steeds homogener wereld. En nu de grote verschillen verdwenen zijn worden de kleinere belangrijker. De toegenomen zekerheid maakt mensen kwetsbaarder voor verlies van welvaart en gezondheid (Van Eijl et al., 2001). Verdergaande modernisering dwingt ons momenteel tot het ontwikkelen van een nieuw natuurbewustzijn, een besef van de interdependenties tussen mens en natuur. De domesticatie heeft gevolgen die niet voorzien waren:

aantasting van natuur en milieu. De keerzijde van de beheersing van de natuur is dat de intensiteit van de hedendaagse productie de draagkracht van de natuur te boven lijkt te gaan (Van der Loo & Van Reijen, 1997). De generaties die volgen op de naoorlogse generatie hebben het moeilijker dan de naoorlogse, want het succes van de ouders valt moeilijk te verbeteren. De afwezigheid van steeds meer succes wordt al snel opgevat als falen. Begin jaren tachtig heeft ook een omslag plaatsgevonden naar een denivellerend overheidsbeleid en is de ongelijkheid weer enigszins toegenomen (Van Eijl et al., 2001).

Door de nieuwe en wisselende sociale verbanden is het nagenoeg onmogelijk geworden eenduidige, stabiele belangen en behoeften van mensen te formuleren, want deze verschuiven en veranderen voortdurend, zowel binnen als tussen individuen. Individen identificeren zich slechts met een organisatie zolang deze past in hun eigen levensprogramma. Dit staat vooral op gespannen voet met de belangen van organisaties met een levensbeschouwelijke en sociaal-politieke signatuur, die afhankelijk zijn van een blijvende bundeling van een geëngageerde achterban. De 'trouw' aan een bepaalde levensbeschouwing moet wijken voor een regelmatige herbezinning en herorientatie. Leefstijlen zijn tijdelijk. De toenemende gelijkheid en individualisering hebben ook gezorgd voor een democratisering van bestaansonzekerheden.

Vroeger werd men collectief getroffen als klasse door bestaansonzekerheden, het verweer was dan ook collectief. Het risico is aanwezig dat, nu soms de één en soms de ander wordt getroffen, het verweer aan individuen wordt overgelaten omdat de collectieve identiteit is verdwenen. Daarnaast zijn er nieuwe ongelijkheden ontstaan: de mogelijkheden tot noodzakelijke mobiliteit en flexibilisering van arbeid zijn zeer ongelijkmatig verdeeld (Broens et al., 1991). De opkomst van het onderwijs voor iedereen heeft ook geleid tot nieuwe drempels. Zonder opleiding kun je geen carrière maken (Van Eijl et al., 2001). De moderniseringsontwikkelingen leggen een permanente verantwoordelijkheid en keuzedwang op de schouders van het individu. Dit vereist een grote mate van zelfreflectie. Anderzijds gaat individualisering gepaard met de (her)integratie van het individu in (nieuwe) sociale verbanden met anonieme uniformerende instituties. Ook gaan mensen op zoek naar nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid en gedeelde identiteit. Deze nieuwe sociale verbanden vormen het maatschappelijke middenveld. Mensen krijgen meer vrije tijd, overleven heeft plaatsgemaakt voor leven en daardoor is er meer ruimte voor zelfontplooiing op allerlei gebieden en nieuwe vormen van zingeving (Broens et al., 1991).